

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłości oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej
w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

dr Maria Szumigalska

MOŻLIWOŚCI WSPARCIA DZIECKA Z PROBLEMAMI W SZKOLE

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

WSTĘP

Współcześnie wsparcie dziecka możemy rozpatrywać w dwóch ujęciach: idealistycznym, opartym na aktach prawnych (ustawach), osób je realizujących (pracowników instytucji) i odbiorców (dzieci) oraz rzeczywistym, czyli możliwym do osiągnięcia stanu rozwiązania problemu dziecka i integracji społecznej zapobiegającej wykluczeniu społecznemu. Rozwiązywanie problemów dziecka w szkole jest ważnym ale także obowiązkowym zadaniem wielu instytucji i podmiotów.

System rozwiązywania problemów dziecka w szkole wymaga od jego twórców i realizatorów szczególnej wiedzy, umiejętności oraz wysokich kompetencji w zakresie działań diagnostycznych a także interwencyjnych i planistycznych celem rozwiązania problemu. Poszukuje się modelu pracy z dzieckiem i jego rodziną, który dałby możliwość budzenia sił i motywacji poszczególnych członków rodziny do zmiany, tak

Wyższa Szkoła Pedagogiczno - Techniczna

by potrafili oni znajdować rozwiązania wielu swoich problemów wykorzystując własne możliwości i zasoby.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie docelowego modelu rozwiązywania problemów dziecka uczęszczającego do szkoły, sprzyjającego integracji społecznej. Zapobiec wykluczeniu dzieci i młodzieży można przez świadczenie usług w formie pracy socjalnej. Zgodnie z artykułem 6 ustawy o pomocy społecznej praca socjalna jest określona jako działalność zawodowa mająca na celu pomoc osobom i rodzinom we wzmocnieniu lub odzyskaniu zdolności do funkcjonowania w społeczeństwie przez pełnienie odpowiednich ról społecznych oraz tworzenie warunków sprzyjających temu celowi¹. Stąd grupą uczniów, którzy są adresatami działań pracy socjalnej mają być dzieci i młodzież borykająca się z problemami. Praca so-

¹ Art. 6 Ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz. 182 z późn. zm.)

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

cialna z dzieckiem uczącym się, zgodnie z moim głębokim przekonaniem, jest działalnością mającą na celu wspólnie z dzieckiem i jego rodziną rozwiązanie jego problemu i usprawnienie jego funkcjonowania w środowisku.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie modelu usamodzielniającego pracy socjalnej z dzieckiem borykającym się z problemem/ami. Model ten stworzymy na podstawie analizy potrzeb trzech podmiotów pracy socjalnej, tj. ucznia z problemami i jego rodziną, pracowników instytucji i środowiska. Głównym zadaniem tego modelu jest doprowadzenie do sytuacji, w której uczeń po identyfikacji swoich problemów będzie z pomocą profesjonalistów skutecznie je rozwiązywał, bowiem to on ma mieć świadomość rozwiązania swojej trudnej sytuacji, opartą na identyfikacji problemu/ów i jego/ich rozwiązania. Łączenie tych elementów w modelu pracy socjalnej z uczniami znajdującymi się

w trudnej sytuacji i ich rodziną jest próbą spojrzenia na współpracę między uczniem z problemem a jego otoczeniem społecznym.

DZIECKO W SYTUACJI TRUDNEJ

Problem dziecka to każda sytuacja, która jest przez niego bądź jego otoczenie negatywnie oceniana, w życiu dziecka dzieje się coś złego, niepokojącego, niepożądanego, oburzającego, bulwersującego i wymaga zmian. Problem dziecka to sytuacja ujawniająca się przy ocenie funkcjonowania dziecka w szkole, środowisku rodzinnym i lokalnym.

Wiele dzieci nie potrafi sama rozwiązać swojego problemu, co powoduje, że znajdują się w trudnej sytuacji. Zdaniem M. Tyszkowej sytuacje trudne, to „układ warunków niesprzyjających w wykonywaniu czynności oraz sytuacje

przykre dla jednostki”², albo sytuacja trudna jest to „układ zewnętrznych bodźców (warunków) powodujących zakłócenia czynności lub zagrożenia potrzeb jednostki, jej dążeń czy cenionych wartości i wywołujących w związku z tym charakterystyczne zmiany w zachowaniu”³.

W literaturze wyróżnia się następujące sytuacje trudne:

A. *Sytuacja deprywacji* - jest to sytuacja, „w której działający pozbawiony jest czegoś, co jest potrzebne do jego normalnego życia lub funkcjonowania albo - inaczej mówiąc - sytuacja, w której nie są zaspokojone jakieś podstawowe potrzeby podmiotu”⁴. Do sytuacji deprywacji możemy zaliczyć niezaspokajanie potrzeb fizjologicznych (głód, pragnienie) albo potrzeb społecznych (wykluczenie społeczne, osamotnienie) i potrzeb psychologicznych

(utrata sensu życia, deprywacja informacji, deprywacja potrzeby bezpieczeństwa). Deprywacja społeczna może prowadzić do obniżenia poziomu funkcjonowania i dezorganizacji zachowania dziecka.

B. *Sytuacja przeciążenia* - powstaje wtedy, „gdy trudność zadania jest na granicy możliwości podmiotu, na granicy jego sił fizycznych, umysłowych lub wytrzymałości nerwowej, np. wielkiej niepewności”⁵. W sytuacji tego rodzaju, oprócz obniżenia się poziomu wykonania często obserwuje się zaburzenia nerwowe, przejściowe stany napięcia nerwowego, itp. dziecko może zdobyć się na maksymalny wysiłek możliwości fizycznych lub psychicznych tylko przez krótki czas, gdy zaś realizacja zadania wymaga wysiłku przez czas dłuższy, pojawiają się różnorodne zaburzenia w funkcjonowaniu: zmęczenie, zniechęcenie.

C. *Sytuacja zagrożenia* - to sytuacja, w której „zachodzi zwiększone prawdopodobieństwo

² Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, PWN Warszawa 1972, s. 11.

³ Tamże, s. 14.

⁴ Tomaszewski T., *Człowiek w sytuacji trudnej*, [w:] *Psychologia*, T. Tomaszewski (red.), PWN Warszawa 1982, s. 32.

⁵ Tamże, s. 33.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

naruszenia jakiejś wartości cenionej przez podmiot działający, życia, zdrowia, jego bliskich, własności uprawnień, pozycji społecznej, dobrego imienia, własnego dzieła, poglądów, dobrego samopoczucia lub samooceny”⁶. Na sposób spostrzegania tego, co dla dziecka może stanowić zagrożenie „wpływają jego postawy i nastawienia ukształtowane przez dotychczasowe doświadczenie”⁷. Zagrożenie może być zarówno wynikiem układu zewnętrznych elementów sytuacji, jak i wewnętrznego stanu dziecka. Zagrożenie wywołuje strach, „gdy jest antycypowaniem szkody dla życia czy zdrowia, a lęk - gdy niebezpieczeństwo grozi osobowości jednostki”⁸. Gdy zagrożenie dotyczy osobistej godności dziecka, swobody, czy możliwości osobistego rozwoju lub innych cenionych wartości, reakcją na zagrożenie jest poczucie krzywdy, bunt lub jawna agresja. Zagrożenie

zależy od oceny siły czynnika zagrażającego. Jako zagrożenie osobiste dla dziecka mogą być „postrzegane również sygnały porażki lub niepowodzenia, zwłaszcza, gdy jednostka przywiązuje dużą wagę do skuteczności swego działania, traktując je, jako sprawdzian swoich możliwości lub warunek potwierdzenia dodatkowej samooceny, a więc gdy w realizację celu osobowości jednostka jest ściśle zaangażowana”⁹. Zagrożenia i lęki z nimi związane powodują u dziecka szereg zachowań zwanych reakcjami obronnymi, a mających pomóc dziecku uchronić się przed dezorganizacją jego osobowości mimo działania zagrożenia. Każda sytuacja trudna jest w większym lub mniejszym stopniu sytuacją zagrożenia, ponieważ każda trudność może obniżyć poziom wykonania czynności, co może powodować ujemne konsekwencje dla jej wykonawcy.

D. *Sytuacje utrudnienia* - „pojawiają się, jako konsekwencje obecności w środowisku

⁶ Tamże, s. 34.

⁷ Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach ...*, op. cit., s. 25.

⁸ Tamże, s. 25.

⁹ Tamże, s. 25.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

wisku jednostki konkretnych (w danym momencie lub przez dłuższy czas) braków np. informacji koniecznych do podjęcia decyzji oraz przeszkód (fizycznych lub symbolicznych np. zakazów, nakazów, ograniczeń) oraz wewnętrznych barier, oraz różnorodnych nacisków, które wpływają dezorganizująco na wykonanie zadania”¹⁰. Do przeszkód, które stanowią utrudnienia, możemy zaliczyć przeszkody zewnętrzne i przeszkody wewnętrzne, czyli bariery np. nakazy i zakazy moralne.

E. *Sytuacje konfliktowe* - to „te, w których jednostka, stojąc obok sprzecznych wartości, musi wybierać między jednakowo atrakcyjnymi (korzystnymi) lub niekorzystnymi wartościami, celami, dążeniami. Powstają one wtedy, gdy człowiek znajduje się w polu działania sił przeciwnych”¹¹. Mogą to być zarówno siły fi-

zyczne, jak i sprzeczne naciśki społeczne i moralne. Wy różniamy sytuacje, w których dziecko znajduje się równocześnie wobec sprzecznych wartości, pozytywnych lub negatywnych. Sytuacje konfliktowe, to także sytuacje walki (konkurencji, współzawodnictwa, sprzeczności interesu, dyskusji, dialogu). Instytucjonalne formy życia i nauki dziecka stają się podstawą szczególnego typu sytuacji konfliktowych - organizacyjnych sytuacji konfliktowych, polegających na konflikcie ról, kompetencji i zadań.

F. *Sytuacje kryzysowe* - „pojawiają się na skutek nie rozwiązanych wcześniej problemów emocjonalnych łączących się z silnymi przeżyciami, mają one charakter przewlekły”¹². Dlatego też w ramach pracy z dzieckiem powinno się możliwie wcześnie usuwać pojawiające się problemy, które nie rozwiązane powodują ich zaostrzenie się.

¹⁰ Rybczyńska D., *Poziom życia rodzin, a poczucie ubóstwa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1995, s.12.

¹¹ Tomaszewski T., *Człowiek w sytuacji trudnej*, [w:] *Psychologia*, T. Tomaszewski (red.) op. cit., s. 34. Wyższa Szkoła Pedagogiczno - Techniczna

¹² Rybczyńska D., *Poziom życia rodzin, a poczucie ...*, op. cit., s.13.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Sytuacje trudne, utrzymujące się przez czas dłuższy, mogą powodować trwałe zakłócenia w funkcjonowaniu dziecka, a nawet trwałe zmiany o charakterze patologicznym. Wszystkie rodzaje sytuacji trudnych oddziałują na aktywność dziecka, są postrzegane, jako czynniki zakłócające lub zagrażające.

Podstawowym instrumentem, przy pomocy którego pracownicy różnych instytucji podejmują działania do rozwiązania trudnej sytuacji dziecka jest praca socjalna. Praca socjalna jest działalnością zawodową osób, które zostały przygotowane do jej wykonywania - osobami tymi są asystent rodziny, pracownik socjalny, pedagogzy szkolni i inni pracownicy instytucji działających na rzecz dobra dziecka. Celem pracy socjalnej z dzieckiem jest przyczynienie się do rozwiązania problemu. Wszystkie działania pracowników instytucji wspierających, także zmierzające do poprawy sytuacji życiowej

dziecka muszą przyczynić się do osiągnięcia tego celu. Rozwiązywanie problemów w pracy socjalnej opiera się na roli pomocowej wobec dziecka i jego rodziny. Wzmocnieniu w nim i członków jego rodziny zdolności do rozwiązywania własnych problemów.

W naszym kraju wciąż występują różne kwestie społeczne, tj. między innymi bezrobocie i ubóstwo, które nieuchronnie prowadzą do wykluczenia społecznego nie tylko dorosłych ale i ich dzieci. „Sytuacja marginalizacji oznacza istnienie w strukturze społecznej względnie trwałych grup i środowisk społecznych, które swój status upośledzonych i nieobecnych w powszechnym nurcie życia publicznego bądź zaakceptowały, bądź odziedziczyły i traktują go, jako nieprzewycięzalny, normalny, a swoją aktywność ograniczają do swoistej wymiany swego upośledzenia na korzyści wynikające z publicznej dobroczynności lub dystrybucji po-

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

mocy instytucji państwowych”¹³. Instytucją zajmującą się osobami i rodzinami znajdującymi się w trudnej sytuacji życiowej jest właśnie pomoc społeczna. Zdaniem wielu badaczy „główną jednostką świadczącą pomoc osobom wykluczonym, jak i koordynującym polityką społeczną w gminach są najczęściej ośrodki pomocy społecznej. Jednak pracownicy samorządowi dostrzegają również społeczny wymiar wykluczenia i konieczność pracy socjalnej z osobami wykluczonymi w celu zmiany ich życiowych postaw”¹⁴. Zdecydowana większość trudnych sytuacji życiowych dzieci i ich rodzin rozwiązywana jest przez pracowników zatrudnionych w ośrodkach pomocy społecznej, tj. asystenta rodziny i pracownika socjalnego.

¹³ Pilch T., *Pedagogika społeczna wobec kryzysu świata wartości, więzi i instytucji* [w:] *Pedagogika społeczna*, Marynowicz - Hetka E. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 102.

¹⁴ Błędowski P., Kubicki P., *Zwalczanie ubóstwa i wykluczenia społecznego w ramach polityki realizowanej na szczeblach samorządu terytorialnego* [w:] *Polityka Społeczna* nr 11 - 12, IP i PS, Warszawa 2006, s.37.

Pomoc społeczna odgrywa ważną rolę w rozwiązaniu problemu dziecka i jego rodzin i nie ulega wątpliwości, że jest instrumentem, przy pomocy, którego Państwo łagodzi ich skutki umożliwiając im powrót do normalnego życia.

Celem pracy socjalnej z dzieckiem znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej i jego rodziną jest poprawa funkcjonowania rodziny i wszystkich jej członków.

Zatem adresatem działań pracy socjalnej jest: jednostka, grupa lub społeczność lokalna dotknięta problemem. „Rozwiązywanie problemów stanowi podstawową procedurę w pracy socjalnej”¹⁵. Według Jerzego Szmagalskiego „we współczesnym psychologicznym rozumieniu problemów zakłada się, że:

— są one poprzedzane lub wywołują stany napięcia, inaczej mówiąc, stany

¹⁵ Piekut - Brodzka D. M., *Wiedza z zakresu pedagogiki specjalnej niezbędna w pracy socjalnej* [w:] *Pedagogika specjalna dla pracowników socjalnych*, Piekut - Brodzka D. M., Kuczyńska - Kwapisz J., Warszawa 2004, s.10.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

zakłócenia homeostazy podmiotu i motywację do pozbycia się tego napięcia,

— odczuwanie każdego z nich jest stanem subiektywnym dla danego działającego podmiotu,

— są one zadaniami mającymi cechę tzw. ekwifinalności, to znaczy mogą być rozwiązane na więcej, niż jeden sposób”¹⁶.

W środowisku zamieszkania dzieci i ich rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej „pojawiają się jednak różnorodne problemy, które związane są z rzeczywistością lokalną wielu samorządów terytorialnych na szczeblu gmin i powiatów. Problemy te związane są z różnorodnymi aspektami działań samorządów, świadomości i mentalności społeczeństwa jego przedstawicieli, a także z obiektywnymi trudnościami samych in-

stytucji pomocy społecznej, które w dużej części są niewydolne ze strony decydentów lokalnych, brak środków finansowych, czy brak szkoleń podwyższających kwalifikacje pracowników”¹⁷. W rozwiązaniu problemu może pomagać praca socjalna.

Za ojczyznę współczesnych naukowych metod pracy socjalnej uważa się USA. Jako pierwsza z metod działania pracowników wspierających wyodrębniła się na początku XX wieku metoda indywidualnego przypadku (*casework*). Twórczynią tej metody jest Mary Richmond, która w 1915 roku definiowała „*casework*”, jako: „Sztukę czynienia różnych rzeczy dla i z różnymi ludźmi we współpracy z nimi po to, aby osiągnąć równocześnie ich własny oraz społeczny roz-

¹⁶Szmagalski J., Praca socjalna w poszukiwaniu skutecznych metod, [w:] Praca socjalna służbą człowiekowi, Malinowski L., Orłowska M. (red.), Warszawa 1998 r., s.53.

¹⁷ Grewiński M., Perspektywy wsparcia systemu pomocy społecznej w Polsce w kontekście wykorzystania możliwości programu operacyjnego kapitał ludzki [w:] Aktywizacja partnerstwo partycypacja - o odpowiedzialnej polityce społecznej, Grewiński M., Tyrowicz J. (red.), Warszawa 2007, s.69.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

wój”¹⁸. Autorka określa ją też, jako: „proces, który rozwija osobowość poprzez świadomie przeprowadzone dostosowanie kolejno każdej z jednostek, zachodzące w relacjach pomiędzy ludźmi i ich otoczeniem społecznym”¹⁹. Metoda indywidualnego przypadku polega na rozwiązywaniu problemów życiowych dziecka poprzez bezpośrednie oddziaływanie asystenta rodziny, pracownika socjalnego czy innych pracowników wspierających na niego i najbliższe otoczenie, w celu ulepszenia wzajemnego przystosowania się dziecka i jego środowiska. Metoda ta wymaga od asystenta rodziny, pracownika socjalnego i innych pracowników aktywnej działalności, wspartej na fachowej wiedzy pracy socjalnej. Asystent rodziny i pracownik socjalny urucha-

miają instytucje ratownictwa, opieki i wspierania rozwoju uaktywniając dziecko. Celem tej metody jest, tam gdzie jest to uzasadnione i możliwe, uniezależnienie dziecka od instytucji wspomagającej (asystenta rodziny, pracownika socjalnego, pedagoga, kuratora itp.) poprzez wyposażenie w wiedzę lub umiejętności niezbędne do samodzielnego radzenia sobie z problemami.

Inną metodą działania asystenta rodziny i pracownika socjalnego jest praca grupowa (*group work*) rozumiana, jako: „realizowanie celów socjalnych poprzez pobudzanie określonych zjawisk psychospołecznych w grupach naturalnych, takich jak rodzina, grupa rówieśnicza, sąsiedzka, pracownicza, lub w tworzonych specjalnie grupach terapeutycznych”²⁰. Według Heleny Radlińskiej, metoda grupowa jest „charakterystyczna szczególnie w pracach z młodzieżą, dąży się do rozbudza-

¹⁸ Mikołajewicz W., Pracownik socjalny jako profesjonalista. Praca z indywidualnym przypadkiem jako „nowa” metoda pracy socjalnej, [w:] Praca Socjalna, Nr 1-2 z 1990, s. 64.

¹⁹ Firlit-Fesnak G., Metoda indywidualnego przypadku, [w:] Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie, T. Pilch i I. Lepalczyk (red.), UW Warszawa 1993, s. 216.

²⁰ Wódcz K., Praca socjalna w środowisku zamieszkania, Warszawa 1991, s. 15.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

nia i podtrzymania sił jednostki przez wpływ grupy, opiera się na wynikach psychologii społecznej i socjologii. Interesują ją przede wszystkim grupy zwane zespołami, których uczestnicy wykonują zadania wymagające podziału ról i uświadomienia wspólnego celu”²¹. Według Aleksandra Kamińskiego „metoda pracy grupowej polega na spożytkowaniu grupy i stosunków wewnątrzgrupowych dla rozwoju jednostki oraz na dopomaganiu grupie jej rozwoju, jako podstawowej komórce społeczeństwa”²². Głównym celem metody pracy socjalnej z grupą jest poprawa funkcjonowania społecznego, łagodzenie i eliminowanie przeszkód utrudniających interakcje społeczne.

Trzecią metodą pracy socjalnej jest metoda organizowania środowiska lokalnego.

²¹ Radlińska H., Egzamin z pedagogiki społecznej, [w:] Pedagogika społeczna, H. Radlińska, Wrocław-Warszawa 1961, s. 382.

²² Kamiński A., Zakres i podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej Heleny Radlińskiej. Rozważania wstępne, [w:] Pedagogika społeczna, H. Radlińska, Wrocław-Warszawa 1961, s. XX.

Zdaniem Heleny Radlińskiej metoda środowiskowa (*community organization*) polega na „stworzeniu dla mieszkańców określonego terenu (gminy, dzielnicy, miasta lub grup sąsiedzkich) warunków i urządzeń, które zapewniają pomysłność, ułatwiają współżycie i współdziałania”²³. Asystent rodziny i pracownik socjalny posługując się tą metodą podejmują działania, które mają prowadzić do takiego przekształcenia środowiska lokalnego, aby było ono zdolne do samodzielnego rozwiązywania swych problemów.

Podstawowym celem pracy socjalnej z dzieckiem znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej jest rozwiązanie występujących problemów, zapewnienie bezpieczeństwa, łagodzenie i niwelowanie kryzysu związanego z trudną sytuacją, pomoc w zaspokojeniu niezbędnych potrzeb oraz przywrócenie zdolności do samodzielnego funkcjonowania. Praca so-

²³ Radlińska H., Egzamin z pedagogiki społecznej, [w:] Pedagogika społeczna, H. Radlińska, op. cit., s. 382.

cialna koncentruje się na dziecku, opiera się na osobistym kontakcie z dzieckiem wymagającym pomocy z zewnątrz, indywidualnym podejściu do dziecka. Bardzo ważnym elementem pracy socjalnej jest poszanowanie podmiotowości dziecka, tj. wspieranie dziecka w samodzielnych decyzjach i akceptacja tempa zmian.

ROZWIĄZYWANIE TRUDNEJ SYTUACJI ŻYCIOWEJ DZIECKA

Każde dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju swojej osobowości powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w atmosferze szczerstwa, miłości i zrozumienia²⁴. Pierwszym środowiskiem pomocy dziecku w rozwiązaniu jego problemu jest rodzina. Jednak gdy ona nie jest w stanie mu pomóc, do pomocy dzieciom powołano specjalne instytucje państwowe mające na celu po-

moc w rozwiązaniu problemu/ów dziecka.

Pracownicy szkoły (nauczyciele, wychowawcy, pedagodzy i personel administracyjny), ze względu na swoje ustawowe²⁵ zadania są zobowiązani do zapobiegania powstawaniu trudnych sytuacji dziecka, jak też do podejmowania działań, gdy uczeń boryka się z problemem/ami. Udzielając pomocy dziecku w rozwiązaniu trudnej sytuacji szkoła powinna kierować się następującymi zasadami:

1. Nadzór nad rozwiązaniem trudnej sytuacji ucznia sprawuje dyrektor szkoły udzielając wsparcia i pomocy osobom bezpośrednio zaangażowanym w pomoc młodemu człowiekowi.
2. Koordynatorem pomocy dziecku w rozwiązaniu problemu/ów może być pedagog szkolny. W sytuacji, gdy w szkole nie ma pedagoga szkolnego, dyrektor może zadanie koordy-

²⁴ Kolankiewicz M. (red.), *Zagrożone dzieciństwo, rodzinne i instytucjonalne formy opieki*, Warszawa 1998, s.6.

²⁵ Por. art. 1 Ustawy z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty (tekst jednolity Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572 z późn. zm.)

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

nacji powierzyć wychowawcy lub nauczycielowi.

3. Każdy pracownik szkoły, który zauważy lub podejrzewa u dziecka problem/y, jest zobowiązany udzielić pierwszej pomocy oraz przekazać informację o zaobserwowanej sytuacji ucznia dyrektorowi lub pedagogowi szkolnemu bądź wychowawcy omawiając podjęte działania.

4. Podstawą udzielenia pomocy dziecku w trudnej sytuacji jest podmiotowy kontakt z uczniem oraz zapewnienie mu poczucia bezpieczeństwa, jeżeli jest to możliwe, we współpracy z rodzicami oraz innymi pracownikami instytucji wspierających.

5. Zasada udzielania pomocy dziecku w trudnej sytuacji przez szkołę, przy zachowaniu dyskrecji oraz włączeniu tzw. „osób zaufania” np. asystenta, jest współpraca zespołowa oraz interdyscyplinarna.

6. Działania podejmowane przez szkołę powinny opierać

się na diagnozie dziecka i jego sytuacji, powinny być monitorowane i prowadzone do czasu rozwiązania problemu/ów, tj. uzyskania poprawy sytuacji dziecka. Zatem działania szkoły nie kończą się z chwilą nawiązania współpracy z rodziną ucznia lub przekazania zawiadomienia odpowiednim instytucjom zajmującym się rozwiązaniem trudnych sytuacji dziecka i jego rodziny.

Pomoc dziecku i rodzinie jest zadaniem samorządu gminnego wynikającego z obowiązującej od dnia 1 stycznia 2012 roku ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej²⁶. Najważniejszymi zadaniami gminnego systemu wspierania rodziny jest rozwiązanie problemów dziecka i jego rodziny celem utrzymania go w rodzinie naturalnej.

Nową metodą wspierania dziecka w trudnych sytuacjach jest asystentura, asystent

²⁶ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (tekst jednolity Dz. U. z 2013r. poz. 135 z późn. zm.).

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

rodziny to nowa profesja, usługa na rzecz dzieci i ich rodzin. Cechą charakterystyczną asystowania jest indywidualizacja pracy, dostosowana do określonego dziecka, jego rodziny i ich realnych potrzeb. Asystent to osoba towarzysząca dziecku, jego rodzinie, współłobeczna, pomagająca, będąca w pogotowiu. Pierwszymi osobami uważającymi, że dziecko boryka się z problemem są na ogół nauczyciele, pedagodzy szkolni czy rodzice. W ustawie o wspieraniu rodziny zakłada się, że niepokojące informacje o dziecku i jego rodzinie powinny trafić do ośrodka pomocy społecznej, czy to od instytucji (szkoły), czy też od rodziny lub osób trzecich. Problemy dziecka często powiązane są z sytuacją dziecka w domu rodzinnym. Czynnością rozpoczynającą wspieranie dziecka i jego rodziny jest wywiad rodzinny - środowiskowy przeprowadzany przez pracownika socjalnego w miejscu zamieszkania. Z analizy sytuacji rodziny wynikać będzie,

czy zachodzi konieczność wnioskowania przydzielenia dziecku i rodzinie asystenta oraz jakiego rodzaju problemy występują w rodzinie, jakiej może potrzebować pomocy i form wsparcia, które będą adekwatne do pojawiających się problemów. Wspieranie dziecka jest procesem, w którym możemy wyróżnić najważniejsze etapy:

a. kontakt pedagoga szkolnego, wychowawcy, dyrektora szkoły lub innych osób z ośrodkiem pomocy społecznej,

b. przeprowadzenie przez pracownika socjalnego wywiadu rodzinnego i kierowanie przez dyrektora/kierownika OPS asystenta do dziecka i jego rodziny,

c. diagnoza problemów dziecka, jego rodziny i ustalenie planu działania,

d. realizacja i monitoring realizacji planu działania.

Zadania asystenta rodziny związane z dzieckiem znajdu-

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

jącym się w trudnej sytuacji życiowej są zróżnicowane w zależności od problemu/ów z jakim/i boryka się dziecko. W myśl ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy²⁷ zastępczej do zadań asystenta należy:

- opracowanie i realizacja planu pracy z dzieckiem i jego rodziną we współpracy ze wszystkimi członkami rodziny i konsultacji z pracownikiem socjalnym, który obejmuje zakres realizowanych działań mających na celu przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, a także terminy ich realizacji i przewidywane efekty,
- udzielenie pomocy dzieciom i rodzinom w rozwiązaniu problemów socjalnych,
- udzielenie pomocy dzieciom i rodzinom w rozwiązaniu problemów psychologicznych,
- udzielanie wsparcia dzieciom, w szczególności po-

przez udział w zajęciach psychoedukacyjnych,

- motywowanie dziecka do nauki, aktywnego spędzania czasu wolnego,
- wspieranie w rozwiązaniu problemu z przyswajaniem wiedzy,
- udzielenie pomocy rodzinom w rozwiązaniu problemów wychowawczych z dziećmi,
- udzielanie pomocy dzieciom i rodzinom w poprawie ich sytuacji życiowej, w tym zdobywaniu umiejętności prawidłowego prowadzenia gospodarstwa domowego,
- wspieranie aktywności społecznej dzieci i ich rodzin,
- motywowanie członków rodzin do podnoszenia kwalifikacji zawodowych,
- udzielanie pomocy rodzicom dziecka w poszukiwaniu, podejmowaniu i utrzymaniu pracy zarobkowej,
- motywowanie rodziców dziecka do udziału w zajęciach grupowych dla rodziców, mających na celu kształtowanie prawidłowych wzorców

²⁷ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (tekst jednolity Dz. U. z 2013r. poz.135 z późn. zm.).

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

- rodzicielskich i umiejętności psychospołecznych,
- podejmowanie działań interwencyjnych i zaradczych w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa dzieci i rodzin,
 - prowadzenie indywidualnych konsultacji wychowawczych dla dzieci i rodziców,
 - prowadzenie dokumentacji dotyczącej pracy z dzieckiem i rodziną,
 - współpraca z jednostkami administracji rządowej i samorządowej, właściwymi organizacjami pozarządowymi oraz innymi podmiotami i osobami specjalizującymi się w działaniach na rzecz dziecka i rodziny,
 - współpraca z zespołem interdyscyplinarnym lub grupą roboczą²⁸.

Zespół interdyscyplinarny to współdziałanie specjalistów różnych dziedzin umożliwiające im wzajemne korzystanie z dorobku, do-

świadczeń oraz kompetencji nauk i zawodów, których jako zespół są przedstawicielami. W przypadku pomocy dziecku w trudnej sytuacji, członkowie zespołu pracują wspólnie w skoordynowany sposób celem skutecznego rozwiązania problemu/ów dziecka.

Zadaniem takiego zespołu interdyscyplinarnego jest między innymi diagnozowanie przyczyn trudnej sytuacji dziecka, określenie strategii postępowania, zespołowym podejmowaniu decyzji oraz koordynacji działań poszczególnych instytucji, placówek. Opracowanie i realizacja indywidualnego planu pomocy i inicjowanie działań w stosunku do dziecka, a następnie monitorowanie efektów.

Wspólne przyjrzenie się sytuacji dziecka i jego rodziny przez różnych specjalistów daje pełniejszy i bardziej trafny obraz ich trudności i mocnych stron. Przede wszystkim pomaga budować skoordynowany plan pomocy zabez-

²⁸ Por. art. 15 Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz. 135 z późn. zm.).

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

pieczając przed powielaniem działań różnych form wsparcia przez instytucje, placówki czy organizacje pozarządowe. Praca w zespole pozwala rozłożyć ogrom pracy na grupę zaangażowanych osób w rozwiązanie problemu/ów dziecka - młodego człowieka.

Najważniejszym celem asystenta jest: przyczynienie się do rozwiązania problemu/ów dziecka i jego integracji ze środowiskiem szkolnym, z rodziną oraz środowiskiem lokalnym. Priorytetowymi zadaniami asystenta w pracy z dzieckiem w trudnej sytuacji są:

- penetracja problemu/ów i wstępne rozpoznanie,
- diagnoza trudnej sytuacji dziecka,
- rozwiązanie problemu/ów,
- motywowanie do działania, nauki,
- monitoring po rozwiązaniu problemu/ów i pomoc w integracji,
- współdziałanie z instytucjami i organizacjami pozarządowymi oraz pla-

cówkami zajmującymi się pomocą dzieciom z problemami w celu zwiększenia możliwości pomocy oraz stworzenie pełnego systemu pomocy, a przez to efektywności podejmowanych działań.

W niektórych sytuacjach praca z dzieckiem w trudnej sytuacji życiowej wymaga wielokierunkowego działania kilku specjalistów. Odpowiednie zajęcie się pomocą dziecku w trudnej sytuacji życiowej często przerasta możliwości nie tylko pojedynczego człowieka, ale także jednej instytucji czy placówki. Wynika to ze złożoności problemów dziecka i jego rodziny uwikłanej często w problemy psychologiczne, edukacyjne, medyczne, prawne, materialne i inne oraz możliwości dotyczących rozwiązań problemu/ów dziecka i jego rodziny.

Jak wskazuje praktyka czynniki te w powiązaniu ze znajomością zagadnienia rozwiązania trudnej sytuacji i umiejętnościami w zakresie

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

reagowania, często skutkują podejmowaniem adekwatnych działań wobec problemu/ów ucznia. Trudna sytuacja dziecka wymaga zdecydowanego i jednocześnie wyważonego działania wszystkich osób, które dowiedziały się o niej lub podejrzewają jej wystąpienie. Musi być ono oparte na profesjonalnej wiedzy, kompetencjach i umiejętnościach osób wspierających, zespołowe, skoordynowane, zgodne z obowiązującym prawem, zasadami i procedurami.

Wiele skomplikowanych problemów dziecka wymaga współpracy asystenta rodziny z pracownikiem socjalnym, wychowawcą, nauczycielem, pedagogiem szkolnym, kuratorem sądowym, policją, prawnikiem, logopedą, psychoterapeutą, psychiatrą oraz rodziny, kolegów czy koleżanek.

Zasady w udzielaniu pomocy dzieciom w trudnej sytuacji życiowej:

- posiadanie fachowej wiedzy i szczególnych umiejętności,

- koncentrowanie się na trudnej sytuacji dziecka,
- zaangażowanie specjalistów i odpowiednich placówek w rozwiązanie problemu/ów dziecka,
- rolą asystenta jest organizowanie współdziałania tych placówek i ułatwianie przepływu informacji między nimi,
- asystent zajmujący się bezpośrednim kontaktem z dzieckiem w trudnej sytuacji życiowej powinien korzystać z konsultacji i superwizji²⁹.

Asystent rodziny musi podjąć odrębną pracę z rodzi-

²⁹ Temat superwizji pracy socjalnej jako działalności adresowanej do pracowników zatrudnionych w instytucjach pomocy społecznej wykorzystanej jako metodę doskonalenia umiejętności zawodowych pracowników rozwiązujących problemy poprzez funkcję edukacyjną, wspierającą, konsultacyjną (praca z klientem we współpracy z zespołem pracowniczym) oraz jako metodę zwiększenia efektywności placówek pracy socjalnej poprzez funkcje organizatorską, czyli superwizja jako metoda zarządzania szeroko jest przedstawiony w książce pod redakcją J. Szmagałskiego, pt.: Superwizja pracy socjalnej. Zastosowania i dylematy, IRSS, Warszawa 2009.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

na dziecka w trudnej sytuacji życiowej oraz z instytucjami i organizacjami pozarządowymi wspierającymi i świadczącymi pomoc dziecku i jego rodzinie. Ustawa o pomocy społecznej wymienia jako grupę objętą pomocą rodziny w których występuje potrzeba ochrony macierzyństwa lub wielodzietności oraz bezradność w sprawach opiekuńczo - wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych i wielodzietnych³⁰.

W pracy socjalnej asystenta rodziny z dzieckiem znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej można zaobserwować fazy przez które przechodzi dziecko, gdy doświadcza trudności w szkole bądź w życiu osobistym. *Pierwszym etapem* jest wstępne rozpoznanie problemu i nawiązanie kontaktu asystenta z dzieckiem.

W tym etapie dziecko nie wie-
rzy w możliwość rozwiązania

problemu/ów, często ma poczucie bycia gorszym od innych. Asystent musi uzyskać uwagę dziecka i zapewnić o współdziałaniu we wspólnym rozwiązaniu problemu/ów. Najważniejsze jest aby asystent wybrał właściwy moment na rozmowę, wyraźnie i precyzyjnie powiedział o problemie/ach, który/które trzeba rozwiązać oraz wyraźnie okazał, że razem będą poszukiwać „dróg” jego/ich rozwiązania. *Drugim etapem* radzenia sobie z problemem/ami jest gniew. Kiedy dziecko zdaje sobie sprawę w jakiej jest sytuacji reaguje gniewem ku sobie, rodzinie, innym ludziom lub sytuacji, którą uważa odpowiedzialną za dane problemy. Asystent proponuje możliwe rozwiązania i oczekuje propozycji od dziecka aż do wyczerpania pomysłów. *W trzecim etapie* gniew przechodzi w obwinianie. Dziecko przekonuje samego siebie i asystenta, że jest niewinne zaistniałej sytuacji i tłumaczy dlaczego winę za jego problemy ponosi ktoś inny. Dziecko znajdujące

³⁰ Por. Art. 7 Ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz. 182 z późn. zm.)

się w tych fazach nie jest w stanie zrobić żadnych postępów. W tym etapie asystent wraz z dzieckiem analizuje wszystkie propozycje rozwiązania trudnej sytuacji i te które przez dziecko z uwzględnieniem powodów zostaną ocenione jako nie do przyjęcia zostają odrzucone. Kolejny etap pracy asystenta z dzieckiem jest akceptacja odpowiedzialności przez dziecko. Dopiero kiedy dziecko zaakceptuje swoją odpowiedzialność za to, co mu się przydarzyło, może poradzić sobie z problemem/ami i zaplanować z osobą wspierającą nad sytuacją. W tym etapie asystent uświadamia dziecku, że może być odpowiedzialne za swoje sprawy kontrolując je jednocześnie. Problemy z jakimi boryka się dziecko są przy wsparciu asystenta stopniowo rozwiązywane, co powoduje, że dziecko zaczyna trzeźwo oceniać swoją sytuację. Dziecko wie, że każdy problem może przeanalizować z asystentem i przy jego wsparciu istnieje możliwość

rozwiązania. Ostatni etap pracy asystenta z dzieckiem to ocena. Nie wszystkie początkowe rozwiązania mogą okazać się dobre. Licząc się z tym asystent musi być w kontakcie z dzieckiem i dopypywać dziecko czy nadal zgadza się z podjętym sposobem rozwiązania problemu. To ujawni dziecku zainteresowanie rozwiązaniem jego trudnej sytuacji życiowej. Czasem należy zmodyfikować sposób rozwiązania problemu po sprawdzeniu w praktyce.

Rozwiązanie problemów dziecka w trudnej sytuacji wpływa na lepsze funkcjonowanie dziecka (ucznia) w rodzinie, szkole i środowisku lokalnym a także całej rodziny. Usługi asystenta wobec dziecka i jego rodziny budują wzajemne zaufanie, szczerą, zrozumienie, szacunek.

Celem usług asystenta jest wspólne wypracowanie takiego rozwiązania problemu/ów, w którym dziecko (uczeń) jest zwycięzcą odnoszącym korzyści. Ważnym powo-

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

dzeniem w rozwiązaniu trudnej sytuacji jest dobra komunikacja międzyosobowa, aktywne słuchanie. Ważnym elementem optymalnego kontaktu jest okazywanie dziecku akceptacji, gdyż wpływa ona pozytywnie na kształtowanie się poczucia własnej wartości. Akceptacja umożliwia dziecku stawanie się niezależnym, coraz lepszym a także pozwala na rozwijanie się, przeprowadzanie konstruktywnych zmian. Akceptacja uczy dziecko jak rozwiązywać swoje problemy. Asystent okazuje dziecku akceptację poprzez zachęcanie go do mówienia i wyrażania własnych uczuć. Usługi asystenta powodują, że dziecko zmienia się realizując jak najwięcej swoich możliwości, nabywa wewnętrznej siły, która pomaga mu w konstruktywny sposób rozwiązywać problemy.

Praca asystenta stwarza warunki, w których dziecko pokonuje drogę od zależności do samodzielności i samostanowienia, uczy się współpracy z innymi przy zachowaniu zasad empatii i asertywności.

Dziecko samo bierze udział w rozwiązaniu trudnej sytuacji i samo bierze na siebie odpowiedzialność za wspólnie podjętą decyzją. Razem z asystentem dociera do istoty problemu. Głównym zadaniem asystenta jest pokazanie dziecku jak wchodzić w relacje z innymi osobami rozwiązując swój/e problem/y.

Szukanie środków zaradczych przeciw problemom dzieci w szkole jest obowiązkiem zarówno państwa jak i samorządów terytorialnych.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

ZAKOŃCZENIE

Budowanie nowoczesnego systemu pomocy dziecku w rozwiązaniu jego problemu jest istotnym wyzwaniem stojącym przed kadrami instytucji wspierających. Pracownik socjalny i asystent rodziny pełnią ważne role w gminnym systemie wspierania dziecka i jego rodziny. Asystent rodziny pracuje zawsze z dzieckiem i jego rodziną z wieloma problemami. Rodziną z którą pracowało przed nim i pracuje obecnie wielu innych przedstawicieli instytucji wspierających, świadczących usługi na rzecz osób znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. Należą do nich między innymi: pracownik socjalny, pedagog szkolny, wychowawca, nauczyciel, kurator sądowy, policjant dzielnicowy. Od wzajemnego uzupełniania się w swoich działaniach na rzecz poprawy funkcjonowania dziecka i rodziny w sferze opiekuńczo - wychowawczej oraz jakości ich pracy zależy

efekt systemu wsparcia dziecka i jego rodziny.

Zmiany w pracy z dzieckiem borykającym się z problemem mogą nastąpić na dwa sposoby: odgórnie, tj. przez konkretne przepisy (ustawy) i procedury, albo oddolnie w instytucjach wspierających przez wprowadzenie wewnętrznie zmotywowanych do zmian pracowników innowacyjnych, aktywizujących dziecko / rodzinę działań pomocowych zmierzających do usunięcia barier utrudniających prawidłowe funkcjonowanie dziecka w rodzinie, środowisku szkolnym i lokalnym. Asystenci wkładają bardzo dużo wysiłku w przekonanie dziecka i jego rodziny do podjęcia jakichkolwiek działań czy dokonywania zmiany. Udany i jednocześnie dającym wiele satysfakcji pracownikom instytucji wspierających jest fakt rozwiązania problemu/ów dziecka i jego rodziny. Pracownicy ci mogą uznać rozwiązanie trudnej sytuacji dziecka i jego rodziny za sukces.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej
w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Na podstawie obserwacji zauważa się większą aktywność samorządów gminnych i podejmowanie większej liczby zadań oraz form świadczonych usług dla dobra dziecka. Liczba instytucji działających na rzecz dzieci w środowisku lokalnym ulega zwiększeniu, funkcjonujące w życiu społecznym instytucje służą rozwiązaniu różnorodnych problemów dzieci i ich rodzin. Nie może być jednak mowy o skutecznym rozwiązaniu problemów dziecka, jeżeli środki przeznaczone na funkcjonowanie instytucji społecznych i placówek wsparcia nie będą wykorzystywane efektywnie.

Bibliografia

1. Błędowski P., Kubicki P., Zwalczenie ubóstwa i wykluczenia społecznego w ramach polityki realizowanej na szczeblach samorządu terytorialnego [w:] Polityka Społeczna nr 11 - 12, IP i PS, Warszawa 2006.
2. Firlit-Fesnak G., Metoda indywidualnego przypadku, [w:] Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie, T. Pilch i I. Lepalczyk (red.), UW Warszawa 1993.
3. Grewiński M., Perspektywy wsparcia systemu pomocy społecznej w Polsce w kontekście wykorzystania możliwości programu operacyjnego kapitał ludzki [w:] Aktywizacja partnerstwo partycypacja - o odpowiedzialnej polityce społecznej, Grewiński M., Tyrowicz J. (red.), Warszawa 2007.
4. Kamiński A., Zakres i podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej Heleny Radlińskiej. Rozważania wstępne, [w:] Pedagogika społeczna, H. Radlińska, Wrocław-Warszawa 1961, s. XX.
5. Kolankiewicz M. (red.), Zagrożone dzieciństwo, rodzinne i instytucjonalne formy opieki, Warszawa 1998,
6. Mikołajewicz W., Pracownik socjalny jako profesjonalista. Praca z indywidualnym przypadkiem jako „nowa” metoda pracy socjalnej, [w:] Praca Socjalna, Nr 1-2 z 1990.
7. Piekut - Brodzka D. M., Wiedza z zakresu pedagogiki specjalnej niezbędna w pracy socjalnej [w:] Pedagogika specjalna dla pracowników socjalnych, Piekut - Brodzka D. M., Kuczyńska - Kwapisz J., Warszawa 2004.
8. Pilch T., Pedagogika społeczna wobec kryzysu świata wartości, więzi i instytucji [w:] Pedagogika społeczna, Marynowicz - Hetka E.

„Dobrze przygotowany nauczyciel przyszłością oświaty” projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

- (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
9. Radlińska H., Egzamin z pedagogiki społecznej, [w:] Pedagogika społeczna, H. Radlińska, Wrocław - Warszawa 1961.
10. Rybczyńska D., Poziom życia rodzin, a poczucie ubóstwa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1995.
11. Szmagalski J., Głos w dyskusji panelowej w siedzibie Stowarzyszenia Centrum Aktywności Lokalnej w Warszawie, która odbyła się 9 marca 2007 r. pt.: Wyzwania pomocy społecznej w Polsce [w:] Ośrodek pomocy i aktywności społecznej, renesans pracy środowiskowej, Warszawa 2007.
12. Szmagalski J., Praca socjalna w poszukiwaniu skutecznych metod, [w:] Praca socjalna służbą człowiekowi, Malinowski L., Orłowska M. (red.), Warszawa 1998 r.
13. Tomaszewski T., Człowiek w sytuacji trudnej, [w:] Psychologia, T. Tomaszewski (red.), PWN Warszawa 1982.
14. Tyszkowa M., Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych, PWN Warszawa 1972.
15. Wódz K., Praca socjalna w środowisku zamieszkania, Warszawa 1991.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz. 182 z późn.zm.)
- Ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty (tekst jednolity Dz. U. z 2004 r., Nr 256, poz. 2572 z późn. zm.)
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz. 135 z późn. zm.).